MISIONARII ITALIENI ŞI NORMELE VECHII ROMÂNE LITERARE

Gheorghe CHIVU
Universitatea Bucureşti

Résumé *: Les contacts entre la culture roumaine et la culture italienne sont très anciens et revêtent une grande ampleur. Commencés dès le XV-ème siècle, par l'intermédiaire des marchands de Venise et amplifiées au XVI-ème et au XVIII-ème siècle et ayant atteint à un développement maximal au XIX-ème, ces contacts ont eu des résultats remarquables premièrement dans le procès de renouvellement du vocabulaire roumain.*
Mots-clés: *culture italienne, culture roumaine, renouvellement du vocabulaire*

I. Contactele dintre cultura română şi cultura italiană au o vechime şi o amploare deosebite[1]. Începute, în secolul al XV-lea, prin intermediul negustorilor veneţieni[2], amplificate, în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, prin traducerea adeseori directă a numeroase scrieri cu original italian[3], şi ajunse la o maximă dezvoltare, în secolul al XIX-lea, când unul dintre modelele culturale importante ale românei literare moderne a fost marcant italienizant[4], aceste contacte au avut rezultate remarcabile în primul rând în procesul de înnoire a vocabularului românesc[5].

Cercetările de istorie a limbii noastre literare evidenţiază faptul că cele mai multe dovezi ale influenţei italieneşti sunt cuprinse în textele redactate sau traduse de români, deşi, începând cu secolul al XVII-lea, în ţările române au activat, perioade mai lungi sau mai scurte de timp, numeroşi intelectuali originari din Italia, câţiva dintre aceştia, misionari catolici, redactând chiar texte în limba română.

În mod cu totul surprinzător, aceste texte se constituie mai mult decât oricare alte scrieri păstrate din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în surse extrem de bogate în informaţii privitoare la limba română vorbită şi la relaţiile existente între aceasta şi normele vechii noastre limbi de cultură.

II. 1. Misionarii catolici, interesaţi de spaţiul românesc, în care descoperiseră, încă din secolul al XIV-lea, o populaţie de origine romană ce vorbea o limbă asemănătoare cu propriul idiom (limbă considerată fie latină coruptă, fie, mai rar, italiană coruptă)[6], traduc sau alcătuiesc, în cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, mai multe scrieri în limba română[7].

Bartolomeo Basetti a notat astfel, în 1643, *Întrebările la botez,* o serie de *Formule rituale* şi câteva *Rugăciuni,* pe care le-a trimis la Roma, alături, se pare, de un *Catehism* românesc, dar urma textelor s-a pierdut în arhivele Congregaţiei de Propaganda Fide. Vito Piluzio, ajuns prefect al misiunii catolice din Moldova, inspirându-se din *Catehismul* bănăţeanului Gheorghe Buitul[8], a redactat şi apoi a tipărit la Roma, în 1677, *Dottrina Christiana.* Antonio Zauli a trimis, în 1716, Congregaţiei un *Catehism* şi câteva *Predici,* astăzi pierdute. Trei ani mai târziu, Silvestro Amelio, personalitate importantă a Misiunii din Iaşi, a reluat într-o copie fidelă *Catehismul* lui Vito Piluzio şi a alcătuit un *Glosar italiano-român.* Tot el a scris, în 1725, o culegere de predici, intitulată *Conciones latino-muldave.* În 1742, Francesco Maria Madrelli îşi informează superiorii că are redactate o *Gramatică româno-latină* şi un *Dicţionar* bilingv, dar urma celor două texte s-a pierdut, foarte probabil în Transilvania. Anton Maria Mauro a scris, în jurul anului 1760, mai multe fragmente în limba română privitoare la activitatea cotidiană a unui preot catolic misionar, fragmente grupate sub

BDD-A5395 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

numele *Diverse materie in lingua moldava.* Iar zece ani mai târziu, un anonim identificat fie cu Anton Maria Mauro[9], fie cu Francantonio Minotto[10], a alcătuit un ghid de conversaţie italo-român, cunoscut astăzi sub numele *Manuscrisul de la Göttingen.*

Datorate fiind unor misionari italieni, care nu vorbeau în mod curent româneşte sau care deprinseseră această limbă prin contactul direct cu localnicii (prozelitismul religios presupunea, de altfel, cunoaşterea şi utilizarea formelor specifice vorbirii acestora), textele mai sus menţionate au o poziţie aparte în cadrul scrisului vechi românesc. Ele aduc în primul rând dovezi privitoare la contactul dintre două sisteme lingvistice, italian şi românesc. Atestă apoi dorinţa autorilor de a distinge între norma literară (numită în epocă „limba cărţilor”[11]), obligatoriu de utilizat în cadrul slujbei religioase sau în situaţii de comunicare oficială, şi norma locală, specifică vorbirii curente şi, evident, recomandată misionarilor pentru facilitarea contactului cu membrii de rând ai comunităţilor rurale româneşti. Utilizând forme ce caracterizau vorbirea ţăranilor moldoveni, forme evitate constant în textele literare datorate autorilor sau traducătorilor români[12], scrierile alcătuite de preoţii italieni devin astfel adevărate repertorii de pronunţii dialectale[13], documente extrem de valoroase pentru istoria limbii române şi pentru dialectologia diacronică.

2. Marile asemănări existente între limbile română şi italiană au drept consecinţă utilizarea de către misionari, în cadrul pasajelor româneşti din textele pe care le-au alcătuit pentru folos propriu sau pentru uzul comunităţilor religioase în care activau, a unor cuvinte, pe care ambele idiomuri le-au moştenit din latină, într-o variantă fonetică sau cu o încadrare morfologică italienizantă, greşeala fiind desigur tolerată sau trecând neobservată, întrucât nu împiedica în nici un fel comunicarea[14].

Astfel, Silvestro Amelio notează, în *Glosarul italiano-român,* rostirea *giocare* (349), iar în *Catehism* creează locuţiunea prepoziţională *per miadz de* “prin mijlocirea, prin intermediul” (20^{v}), după it. *per mezzo di,* şi locuţiunile conjuncţionale *ma că să* (17^{r}), respectiv *să cum* (32^{v}), după it. *ma che si,* respectiv, *siccome.* Anton Maria Mauro a considerat a fi româneşti, în *Diverse materie,* forme de tipul *îngenochiat* (77), *patro* (88), *noci* “nuci” (95), *per* “pre” (71), *procede* “purcede” (100), a ortografiat ca în italiană *ha* “a” (35; forma de 3 sg. a auxiliarului *avea*) şi *Heva* “Eva” (85) şi a creat adverbul *îngiaba* (93), după it. *indarno,* şi locuţiunea conjuncţională *pentru cât* “de ce” (87), după it. *perche.* Iar autorul *Manuscrisului de la Göttingen* a scris, la rândul său, *buona* “bună” (11^{v}), *camescia* (11^{v}), *formos* (19^{r}) şi a schimbat, după model italian, genul substantivelor *orechiul* (10^{r}) şi *punie* “pâine” (*pugne prospet* 11^{r}).

Sub influenţa limbii literare italiene sau, uneori, a limbii latine utilizate în cadrul serviciului religios, misionarii italieni introduc în texte o serie de neologisme, care, după cum se poate constata din parcurgerea studiilor privind influenţa lexicală italienească şi din cercetarea dicţionarelor noastre istorice, erau numai în mod excepţional prezente şi în scrierile autorilor români. În *Catehismul* lui Silvestro Amelio sunt astfel folosite *cardinale* “fundamental” (32^{r}), *padron* “stăpân” (9^{r}), *purgatoriu(m)* (26^{v}, 48^{r}) şi *sacrament* (32^{r}). *Diverse materie* atestă neologismele *canalie* (84), *cerimonile* “ceremoniile” (89), *rituale* “carte bisericească, ritual” (96) şi *stola* “etolă” (96). Iar în *Manuscrisul de la Göttingen* sunt consemnate pentru prima (şi, uneori, chiar singura) dată *avantier* “alaltăieri” (14^{v}), *biliard* (13^{v}), *cicolată* “ciocolată” (16^{v}) şi *pedresen* “pătrunjel” (17^{r}).

3. Spre deosebire de fenomenele datorate păstrării de regulă accidentale a unor forme sau structuri ale limbii italiene, fenomene ce nu au avut curs (cu excepţia unor unităţi lexicale) în cadrul limbii române, numeroasele fonetisme dialectale moldoveneşti

BDD-A5395 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

notate în scrierile acum în discuţie sunt rezultatul influenţei exercitate de vorbirea locuitorilor în mijlocul cărora îşi desfăşurau activitatea misionarii catolici.

Textele alcătuite în secolul al XVIII-lea de către preoţii italieni notează în mod constant palatalizarea bilabialei *p* la *k'*. În *Glosarul* lui Silvestro Amelio apar astfel: *chilota* "pilota" (458), *chieptul* (476), *chiper* (454) şi *chipernit* "piperniţă" (458), iar în *Catehismul* aceluiaşi misionar: *chiscopul* "episcopul" (65^{v}, 66^{r}). În *Diverse materie* sunt consemnate: *chieptul (91), chierduş* "pierduşi" (81), *au chipuit* "au pipăit" (80), *cupchil(ul)* (71, 72, 73, 74), *închiedecare* (75, 90). Iar în *Manuscrisul de la Göttingen*: *chiele* (10^{v}), *chieptin* (18^{r}), *chiersic(i)* (11^{v}), *cupchilul* (10^{r}), *schetier* "spiţer" (13^{r}).

Consemnări numeroase are şi palatalizarea bilabialei *b,* în *Glosarul italiano-român* din 1719 fiind notate fonetismele: *tringhiţi* "trâmbiţe" (1207) şi *tringhiţieri* "trâmbiţeri" (1225), în *Diverse materie*: *dietul* "bietul" (95, 99) şi *diata* "biata" (95), iar în *Manuscrisul de la Göttingen*: *ghine* "bine" (9^{r}) şi *dieţii* "bieţii" (18^{v}).

Transformarea lui *v* în *j* şi în *ž* are atestări în *Catehismul* lui Vito Piluzio: *ine* "vine" (2), *inu* "vin" (23), în două dintre scrierile lui Silvestro Amelio, *Glosarul italiano-român*: *isatu* "visat" (159), *iţel* "viţel" (399) şi *Conciones latino-muldave*: *ierme* "vierme" (27^{r}), dar şi în *Diverse materie*: *isat* "visat" (103), *jin* "vin" (96).

În ceea ce priveşte palatalizarea lui *f,* textele misionarilor catolici atestă, în afară de forme cu *f'* trecut la *h'*, înregistrate şi în scrierile chirilice româneşti, forme în care fricativa s-a transformat în *š.* Acestea sunt notate în *Glosarul* lui Silvestro Amelio: *şinic* "finic" (1123), în *Diverse materie*: *şier* "fier" (96, 97) şi în *Manuscrisul de la Göttingen*: *a şi* "a fi" (2^{v}), *şert* "fiert" (18^{r}), *şerbentează* "fierbinţeală" (11^{v}), *şier* "fier" (10^{v}).

În ultimul manuscris menţionat este consemnată, de asemenea, transformarea africatei *č* în *š*: *papuşele* "papucii" (11^{v}), *şerga* "cerga" (11^{v}).

4. Aflate totdeauna în alternanţă cu formele în care labiala, fricativa sau africata sunt păstrate nemodificate, fonetismele dialectale ilustrate prin exemplele selectate anterior dovedesc, prin marea frecvenţă a atestărilor înregistrate în scrierile misionarilor italieni răspândirea palatalizării în graiurile moldoveneşti încă dintr-o etapă anterioară secolului al XVIII-lea[15].

Unele observaţii făcute de autorul *Manuscrisului de la Göttingen,* observaţii menite să evidenţieze modul de utilizare a formelor alternante în diverse variante ale limbii române, confirmă caracterul dialectal al palatalizării şi prezenţa constantă a fenomenului în vorbirea oamenilor lipsiţi de instrucţie. Textul, îndrumar pentru învăţarea limbii române de către misionarii italieni, notează în repetate rânduri comentarii de tipul: "*chiele* overo *piele*" (10^{v}), "*a fi* overo *a şi*" (2^{v}), "*a fi* opure *a şi*" (2^{v}). Într-un context, preferinţa ce trebuie acordată formei nepalatalizate este formulată explicit: "*de eu aş şi avut* overo meglio *de ieu aş fi avut*" (2^{v}), iar în altul este făcută distincţia de registru lingvistic între cele două tipuri de fonetisme: "nota che in luogo del *şi* si dice più elegante *fi,* ma li rustici si servono per lo più del *şi*" (7^{r}).

III. Misionarii italieni, oameni de cultură atenţi, prin specificul şi cerinţele activităţii lor, atât la forma elegantă şi îngrijită a vechii noastre limbi de cultură, cât şi la variantele vorbite ale acesteia, au notat, în scrierile pe care le-au alcătuit în limba română, mai multe cuvinte, forme şi structuri sub influenţa limbii lor materne, dar şi foarte numeroase fonetisme dialectale, îndicând, în anumite contexte, şi registrul lingvistic căruia îi erau specifice acestea din urmă.

Textele redactate de Vito Piluzio, Silvestro Amelio, Francantonio Minoto sau Anton Maria Mauro se constituie, în aceste condiţii, în documente de o importanţă aparte

BDD-A5395 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

pentru cunoaşterea normelor şi a evoluţiei limbii române în cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Ele sunt totodată o sursă încă insuficient exploatată de informaţii privitoare la relaţiile pe care misionarii catolici le-au avut cu localnicii, la statutul social, cultural şi chiar la etnia şi proveniența geografică a acestora[16]

Note

[1] Vezi, pentru ultima sinteză a informaţiilor privitoare la acest subiect, Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia,* [Cluj-Napoca], 2005, p. 25-37 (capitolul *Il contributo dei cattolici alla cultura dei paesi romeni*).

[2] Vezi, între altele, Lucia Djamo-Diaconiță, *Elemente lexicale de origine italiană în limba documentelor slavo-române (sec. XIV-XVI)*, în SCL, XXI, 1970, nr. 5, p. 577-582.

[3] Vezi Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760),* Bucureşti, 1992, p. 7-70; Maria Stănciulescu Cuza, *Italienism şi italienisme în perioada de formare a limbii române literare,* Bucureşti, 1992, p. 10-39.

[4] Vezi, pentru italienism, sinteza realizată de Paula Diaconescu, *Elemente de istorie a limbii române literare moderne*, Partea I. *Probleme de normare a limbii române literare moderne (1830-1880)*, Bucureşti, 1974, p. 37-44, şi aceea semnată de Ştefan Munteanu, Vasile D. Ţâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală*, Ediţie revăzută şi adăugită, Bucureşti, [1983], p. 206-210.

[5] Fenomenul a fost studiat în mod special de profesorul omagiat prin acest volum, Marin Z. Mocanu. Dintre contribuţiile în domeniu ale domniei sale, a se vedea în primul rând studiul intitulat *Periodizarea împrumuturilor italiene pătrunse în limba română,* publicat în SCL, XXIX, 1978, nr. 6, p. 641-652, XXX, 1979, nr. 1, p. 23-30. A se consulta, privitor la acelaşi subiect, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760),* p. 14-17; Gh. Chivu, *Influenţa italiană în limba română veche,* în SCL, XLV, 1994, nr. 1-2, p. 19-29; *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780),* Bucureşti, 1997, p. 192-201, 397-414.

[6] Pentru detalii, vezi Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei,* Ediţia a doua, Bucureşti, 1993, Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia*, p. 25-81, Ioan-Aurel Pop, *Identità dei Romeni nel XVI secolo nella visione degli autori italiani,* în *Romania e Romània. Lingua e cultura romena di fronte all'Occidente,* [Udine], [2003], p. 209-218.

[7] Sinteze utile asupra acestor texte au redactat Giuseppe Piccillo (*La langue roumaine dans les écrits des missionairea italiens (XVII-XVIII siecles)*, în "Revue des études sud-est européennes", XVI, 1988, nr. 3, p. 205-214) şi Teresa Ferro (*Activitatea misionarilor catolici italieni în Moldova (sec. XVII-XVIII),* Bucureşti, 2004, p. 12-15).

[8] Giuseppe Piccillo, *Le fonti della "Dottrina Christiana tradotta in lingua valacha da Vito Pilutio" (1677),* în "Revue de linguistique romane", LVI, 1992, p. 495-507.

[9] Idem, *Il ms. Asch 223 di Göttingen (sec. XVIII),* în "Travaux de linguistique et de littérature", XXV, 1987, 1, p. 7-147 ; cf. recenzia pe care am publicat-o la această ediţie, în SCL, XL, 1989, nr. 2, p. 161-165.

[10] Ştefan Paşca, *Manuscrisul italo-român din Göttingen,* în "Studii italiene", II, 1935, p. 119-136.

[11] Formularea apare în paginile unei gramatici alcătuite în jurul anului 1770 pentru uzul misionarilor Bisericii apusene, care activau în Transilvania. Vezi *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină,* Bucureşti, 2001, p. 51, 66.

[12] Forme de tipul celor care individualizează limba scrierilor datorate misionarilor italieni nu au fost semnalate în cel mai amplu studiu consacrat evoluţiei normelor limbii noastre literare de către Ion Gheţie (*Baza dialectală a românei literare,* Bucureşti, 1975) şi au atestări mult mai puţin numeroase şi târzii în surse interne utilizate de acelaşi savant pentru cercetarea evoluţiei diacronice a subdialectelor dacoromâneşti (*Introducere în dialectologia istorică românească,* Bucureşti, 1994).

BDD-A5395 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)

[13] Vezi în acelaşi sens aprecierile formulate de Giuseppe Piccillo, în studiul care însoţeşte ediţia *Manuscrisului de la Göttingen* (în "Travaux de linguistique et de littérature", XXV, 1987, 1, p. 87).

[14] Fonetismele, formele şi cuvintele reproduse mai jos în transcriere interpretativă au fost extrase din următoarele studii şi ediţii: G. Piccillo, *Note sulla "lingua valacha" del Katekismo kristinesku de Vito Piluzio,* în SCL, XXX, 1979, p. 31-46; idem, *Il „Glosario italiano-muldavo" di Silvestro Amelio (1719). Studio filologico e testo,* Catania, 1982; idem, *La langue roumaine dans les écrits des missionaires italiens (XVII-XVIII siecles),* p. 205-214; idem, *Il „Katekismo kristinesku"di Silvestro Amelio (1719),* I-II, în "Balkan Arkiv", 17-18, 1992-1993, p. 433-538, 19-20, 1994-1995, p. 9-132 ; Carlo Tagliavini, *Alcuni manoscritti rumeni sconosciuti di missionari cattolici italiani in Moldavia (sec. XVIII),* în "Studi rumeni", Roma, IV, 1929-1930, p. 91-126.

[15] Un text scris tot cu litere latine la sfârşitul secolului al XVI-lea, *Tatăl nostru* datorat lui Luca Stroici, atestă, în opinia noastră, prezenţa încă din acea perioadă a palatalizării lui *f'* la *š* în graiurile nord-moldoveneşti (vezi articolul *Luca Stroici şi posibila consemnare a unui fonetism dialectal: [h'] [š],* în LR, LIII, 2004, nr. 1-2, p. 3-19).

[16] Asupra relaţiei existente, spre exemplu, între ortografia utilizată de misionarii italieni şi destinatarii textelor alcătuite de aceştia în limba română, vezi, între altele, articolul nostru *Influenţe maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea,* publicat în *Conferinţa Naţională de bilingvism,* coordonator prof. Olga Murvai, Bucureşti, [1999], p. 9-18; cf. Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia,* p. 149-150.

BDD-A5395 © 2006 Universitatea din Piteşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:06:39 UTC)